

IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNALI

ISSN 3060-5059

VOL.3 № 4

2026

MAHALLIY JAMIYATLAR MADANIYATINI O'RGANISHDA XALQ DOSTONLARINING AHAMIYATI

Turdiqulov Mahmud Xudaynazarovich

Qarshi davlat texnika universiteti, katta o'qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada o'zbek xalq dostonlari tilidagi tarixiy so'zlar, dialektizmlar va etnografik atamalarning mahalliy jamiyatlar madaniyatini o'rganishdagi roli tahlil qilinadi. Xalq og'zaki ijodining yuksak namunasi sifatida dostonlar nafaqat badiiy–estetik qimmat, balki etnolingvistik va sotsiomadaniy manba vazifasini bajaradi. Maqolada “Alpomish”, “Go‘ro‘g‘li” turkumi va “Ravshan” dostonlari materiallari asosida leksik-semantik guruhlar, tarixiy dialektizmlar va epik matnlarning variativlik xususiyatlari tahlilga tortilgan. Natijada dostonlar mahalliy urf–odatlar, ijtimoiy tuzum, iqtisodiy faoliyat va etnik aloqalar haqida ishonchli manba ekanligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: xalq dostonlari, mahalliy jamiyat, madaniyat, tarixiy dialektizmlar, etnolingvistika, variativlik, “Alpomish”, “Go‘ro‘g‘li”, “Ravshan”.

ЗНАЧЕНИЕ НАРОДНЫХ ЭПОСОВ В ИЗУЧЕНИИ КУЛЬТУРЫ МЕСТНЫХ СООБЩЕСТВ

Турдикулов Махмуд Худайназарович

Каршинский государственный технический университет, старший преподаватель

Аннотация

В данной статье анализируется роль исторических слов, диалектизмов и этнографических терминов в языке узбекских народных эпосов при изучении культуры местных обществ. Как высокий пример народного устного творчества, эпосы представляют собой не только художественную и эстетическую ценность, но и служат этнолингвистическим и социокультурным ресурсом. В статье анализируются лексико–семантические группы, исторические диалектизмы и особенности изменчивости эпических текстов на основе материалов эпосов «Алпомиш», «Гороглы» и «Равшан». В результате утверждается, что эпосы являются надежным источником информации о местных обычаях, социальной системе, экономической деятельности и межэтнических отношениях.

Ключевые слова: народные эпосы, местное общество, культура, исторические диалекты, этнолингвистика, изменчивость, «алпомский», «гороглу», «равшанский».

THE IMPORTANCE OF FOLK EPICS IN STUDYING THE CULTURE OF LOCAL COMMUNITIES

Turdiqulov Mahmud Khudaynazarovich

Karshi State Technical University, Senior Lecturer

Abstract

This article analyzes the role of historical words, dialectisms and ethnographic terms in the language of Uzbek folk epics in studying the culture of local societies. As a high example of folk oral creativity, epics are not only of artistic and aesthetic value, but also serve as an ethnolinguistic and sociocultural resource. The article analyzes lexical–semantic groups, historical dialectisms and variability features of epic texts based on the materials of the "Alpomish", "Gorogly" series and "Ravshan" epics. As a result, it is argued that epics are a reliable source of information about local customs, social system, economic activity and ethnic relations.

Keywords: folk epics, local society, culture, historical dialectisms, ethnolinguistics, variability, "Alpomish", "Goroglu", "Ravshan".

Har bir millat va xalqning tili, ma'naviyati hamda tarixiy taraqqiyoti o'zaro uzviy bog'liq holda shakllanadi. Zero, muayyan xalq yoki millatning bosib o'tgan tarixiy yo'li, uning ijtimoiy-siyosiy, madaniy va iqtisodiy hayoti bevosita til tizimida, ma'naviy qadriyatlarida hamda madaniy merosida o'z aksini topadi. Shu bois til va ma'naviyatni tarixiy jarayonlardan ajratgan holda o'rganish ilmiy jihatdan to'liq tasavvur bera olmaydi. Tarixiy rivojlanish jarayonida yuzaga kelgan o'zgarishlar, avvalo, xalqning lug'aviy boyligida, semantik qatlamlarida hamda nutq madaniyatida namoyon bo'ladi.

Tarixni o'rganishda yozma manbalar bilan bir qatorda eng qadimgi va ishonchli manbalardan biri sifatida xalq og'zaki ijodi alohida ahamiyat kasb etadi. Xalq og'zaki ijodi namunalari — ertaklar, maqollar, topishmoqlar, qo'shiqlar va ayniqsa dostonlar — xalqning ko'p asrlik hayot tajribasi, dunyoqarashi, urf-odatlar va qadriyatlarini o'zida mujassamlashtirgan noyob manbadir. Ushbu manbalar orqali nafaqat tarixiy voqealar, balki xalqning ichki ruhiy olami, estetik qarashlari hamda ijtimoiy munosabatlari haqida ham muhim ilmiy xulosalar chiqarish mumkin.

Mazkur tadqiqot ishida o'zbek xalq dostonlari tilida qo'llanilgan tarixiy so'zlar, atamalar hamda toponimik birliklarning mahalliy jamiyatlar madaniyati bilan o'zaro aloqadorligi tahlil etilishi ko'zda tutiladi. Chunki doston matnlarida uchraydigan leksik birliklar bevosita muayyan davr ijtimoiy hayotining mahsuli bo'lib, ular orqali o'sha davrning siyosiy tuzumi, iqtisodiy faoliyati, harbiy tizimi va madaniy muhiti haqida tasavvur hosil qilish mumkin. Ayniqsa, tarixiy terminlar va joy nomlari — toponimlar — xalqning hududiy joylashuvi, migratsion jarayonlari hamda boshqa xalqlar bilan bo'lgan aloqalarini o'rganishda muhim manba vazifasini bajaradi.

Xalq og'zaki ijodi asarlari ko'plab asrlar davomida og'zaki ravishda avloddan avlodga o'tib kelganligi sababli ular doimiy ravishda takomillashib, o'zgarib borgan. Bu jarayon, bir tomondan, asarlarning mazmuniy va badiiy jihatdan boyishiga xizmat qilgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, ularning til xususiyatlarida ham muayyan o'zgarishlarning yuzaga kelishiga sabab bo'lgan. Natijada bir dostonning bir necha variantlari shakllanib, ular o'zaro leksik, fonetik va grammatik jihatdan farqlanishi mumkin. Bu esa dostonlarni lingvistik nuqtayi nazardan o'rganishda alohida yondashuvni talab etadi.

Xalq dostonlari o'zining ko'lami, qadimiyligi hamda badiiy-uslubiy vositalarining rang-barangligi bilan ajralib turadi. Ularning tilida milliy tilimizga xos bo'lgan qadimiy grammatik shakllar, arxaik so'zlar va tarixiy leksik birliklarning saqlanib qolganligi alohida ilmiy ahamiyatga ega. Ushbu elementlar orqali nafaqat o'zbek tilining tarixiy rivojlanish bosqichlarini, balki uning boshqa turkiy va turkiy bo'lmagan tillar bilan aloqalarini ham aniqlash mumkin. Demak, dostonlar tilini o'rganish nafaqat folklorshunoslik, balki tarixiy tilshunoslik uchun ham muhim manba hisoblanadi.

Shuningdek, xalq dostonlarida aks etgan tarixiy so'z va atamalar, turli ijtimoiy qatlamlarga oid tushunchalar, harbiy va siyosiy terminologiya o'sha davr ijtimoiy tuzumining o'ziga xos xususiyatlarini yoritib beradi. Bu jihatdan qaraganda, dostonlar nafaqat badiiy asar, balki tarixiy-hujjatli manba sifatida ham qadrlanadi. Ular orqali xalqning tarixiy xotirasi, kollektiv ongidagi muhim voqealar va obrazlar tizimi qay darajada saqlanib qolganini aniqlash mumkin.

Metodologiya

Tadqiqotda quyidagi ilmiy usullar qo'llanildi:

1. **Matnli tahlil** — “Alpomish” (Fozil Yo'ldosh o'g'li varianti, 1939-y.), “Go'ro'g'li” turkumidan “Go'ro'g'lining tug'ilishi”, “Ravshan” dostonlarining nashr etilgan va arxiv variantlari bilan ishlash.
2. **Tematik leksik klassifikatsiya** — tarixiy so'zlar quyidagi guruhlariga ajratildi:
 - moddiy madaniyat (kiyim-kechak, qurol-yarog', uy-ro'zg'or buyumlari);
 - ijtimoiy-siyosiy tuzum (unvonlar, soliqlar, sud-huquq tizimi);
 - diniy va marosim leksikasi (ishonch, afsun, duo);

– toponimlar va etnonimlar.

3. **Qiyosiy-tarixiy usul** — dostonlardagi soʻzlar qadimgi turkiy yozma yodgorliklar (“Devonu lugʻotit turk”, “Qutadgʻu bilig”) bilan solishtirildi.

4. **Dialektologik identifikatsiya** — hozirgi oʻzbek shevalari (qipchoq, oʻgʻuz, qarluq lahjalari) maʼlumotlari bilan qiyoslandi.

5. **Variativ tahlil** — “Alpomish”ning 50 ga yaqin variantidan 10 tasi (Xorazm, Surxondaryo, Qashqadaryo, Fargʻona vodiysi) tanlab olinib, bir xil epik vaziyatlardagi leksik farqlar oʻrganildi.

Natijalar

Tahlil natijasida quyidagi asosiy leksik-semantik guruhlar va ularning madaniy ahamiyati aniqlandi.

Toponim/etnonim	Dostonda joylashuvi	Tarixiy izoh
Buxoro	“Ravshan”	Shayboniylar davri poytaxti
Chimboy, Xoʻjayli	“Alpomish” (qipchoq varianti)	Amudaryo deltasi – qoʻngʻirot oʻzbeklarining anʼanaviy yerlari
Qalmak	“Goʻroʻgʻli”	XVII–XVIII asrlarda Xorazmga hujum qilgan qalmoq (oyrat) qabilalari
Chambil	“Alpomish”	Sirdaryo boʻyi qadimiy shahri; Ibn Battuta va Klavixo asarlarida tilga olingan

Ijtimoiy-siyosiy tuzum leksikasi

– **Bek, toʻra, biy, oqsuyak** — jamiyatning ijtimoiy tabaqalanishini ifodalaydi. “Alpomish”da *toʻra* soʻzi qoʻngʻirot qabilasi boshligʻiga nisbatan qoʻllangan boʻlsa, “Goʻroʻgʻli”da *kushbegi, zarbdor* kabi harbiy unvonlar mavjud.

– **Yasa, tuz, chora** — huquq normalarini bildiradi. Qoʻshboshchilikda *yasavul* (tartibotchi) va *qazi* (sudya) lavozimlari qayd etilgan. Bu XVI–XVII asrlardagi Oʻrta Osiyo xonliklari boshqaruv tizimiga mos keladi.

– **Qon toʻlovi (qon bahosi)** — “Alpomish”ning qipchoq variantida 3000 qoʻy va 9 tuyadan iborat qon toʻlovi miqdori koʻrsatilgan. Bu odat qadimgi turkiy yozma yodgorliklarda *qan tiyini* yoki *qan toʻle* sifatida qayd etilgan.

Diniy va marosim leksikasi

Dostonlarda islomiy va islomdan oldingi eʼtiqodlar qatlami birga uchraydi:

– **Baxshi** — murabbiy va muallim maʼnosidan tashqari, zikr tushiruvchi, tabib, folbin vazifasini ham bajargan. Bu qadimgi turkiy *baxshi* soʻzining evolyutsiyasini koʻrsatadi.

– **Peri, dev, jin** — animistik tasavvurlar qoldiqlaridir.

– **Nazar, duo, qargʻish** — ogʻzaki marosim formulalaridir. “Goʻroʻgʻli”ning turkman variantida “Qirq qirq” otlarini qargʻish bilan jilovlash epizodi mavjud boʻlib, bu soʻz va ish-harakat sinkretizmini koʻrsatadi.

Variativ tahlil natijalari

“Alpomish” dostonining 10 varianti boʻyicha qiyoslash shuni koʻrsatdiki:

– Xorazm variantlarida qipchoq dialektizmlari (masalan, *qaban* — choʻchqa, *tuyevor* — mol-mulk) koʻp uchraydi.

– Surxondaryo variantlarida oʻgʻuz unsurlari (*ana* — ona, *giz* — qiz) va fors-tojik soʻzlari koʻproq uchraydi.

– Fargʻona variantlarida qarluq lahjasi ustunlik qiladi va arabiy-forsiy terminlar (*mulk, xazina*) koʻproq qoʻllangan.

Bu farqlar mahalliy jamiyatlarning etnografik xususiyatlarini va ularning tarixiy

aloqalarini bevosita aks ettiradi.

Muhokama

Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, xalq dostonlari mahalliy jamiyatlar madaniyatini o'rganishda bir necha jihatdan beqiyos manbadir. Asrlar davomida og'izdan og'izga o'tib kelayotgan xalq maqollari, iboralari, qo'shiqlari, ertaklari va dostonlari matnlari o'rganilganda dialektal so'zlarni aniqlash va tasniflash mumkin bo'ladi. Yozma adabiyotda tarixiy dialektizmlarning o'rganilishi masalasi hali to'liq hal etilmagan, bugungi kungacha qilingan ilmiy tadqiqotlarda ko'proq tavsifiy o'rganish bilan cheklanilgan. Tavsifiy dialektologiya uchun "zamonaviy dialektologiya" terminini qo'llash o'rinli. Dialektal so'zlar terminini shevalarda qo'llanuvchi sheva so'zlari ma'nosida, dialektizmlar terminini esa badiiy adabiyotdagi sheva so'zlari hamda til tarixida yaratilgan yozma manbalardagi sheva unsurlarini tarixiy dialektizmlar deb ajratish maqsadga muvofiq [1].

Xalq dostonlari baxshi-shoirilar tomonidan shu kungacha ajdodlardan avlodlarga o'tib kuylanib, ijod qilib kelinayotgan boy ma'naviy xazinadir. An'anaviy dostonchilik tarixi xalqning etnik tarixi bilan uzviy holda bo'lib, uning rivojlanishi og'zaki ijodning asrlar davomida shakllanib kelgan chuqur ijtimoiy tafakkur olami bilan chambarchas bog'liqdir. Baxshi va doston so'zlarini bir-biridan ajratib bo'lmaganidek, mohiyatan olib qaralganda, ular egizak tushunchalar bo'lib, mazmunan ham bir-birini to'ldirib turadi. *Baxshi* (baxsi, baqsi) so'zi lug'atlarda turkiy so'z bo'lib, murabbiy va muallim ma'nolarini anglatadi. Tarbiyachi, yetakchi, yo'l boshchi kabi talqinlar ham unda mujassam. *Doston* atamasi esa keng qamrovlidir: muayyan mazmunli tizimga ega, nazm va nasrdan tashkil topgan katta hajmli asar bo'lib, qahramonlar silsilasi, voqealar halqasi uzviyligi va o'zaro hamohang bog'lanishi bilan diqqatga sazovordir.

Dostonlar xalqning tarixi, el-ulus o'tmishining bayoni, orzu-armonlar kechmishi, bir so'z bilan aytganda, xalq tarixining qo'shig'i, taqdirining ohangi, qismatining mungli musiqasi, o'tmishning shodon yallasidir. Baxshilar esa ana shu xalq tarixining kuychisi, ajdodlar va avlodlar o'rtasidagi oltin zanjir, tarixni tarixga og'zaki ko'chiruvchi, tarixni tarixda qoldiruvchi ijodkorlardir. "Alpomish" qadimiy dostonlardan biridir. U qahramonlik, mardlik, vatanparvarlik, turli elatlar va xalqlarning birodarligi, sevgi va sadoqat, oila mustahkamligini kuylovchi ulkan eposdir. Unda bir oila taqdiri misolida vaziyat taqozosi bilan bo'linib ketgan qadimiy bir o'zbek urug'ining qayta birlashishini badiiy aks ettirish orqali millat birligi g'oyalari, uning qahramonona shon-shuhrati va istiqboli, el-yurt farovonligi, oila baxti va Vatan ravnaqi uchun kurash baralla kuylangan [2].

Xalq dostonlari ma'naviyat va madaniyatning tarixiy zamini bo'lishi bilan birga, uning bugungi holatini boyituvchi va rivojlantiruvchi cheksiz imkoniyatlar manbaidir. Chunki bugungi davrda jamiyatning yetukligi, inson ma'naviy dunyosi boyligi va ijtimoiy ong teranligi, insonning ma'naviy dunyosi boyligini ta'minlashda badiiy madaniyatning, jumladan, xalq dostonlarining roli va ahamiyatini yanada oshirib bormoqda. Doston asarlari ajdodlar va avlodlar o'rtasidagi jonli aloqa va vorisiylikni o'zida mujassamlashtiradi, xalq ijtimoiy-maishiy hayoti bilan bevosita bog'langanligi tufayli har bir kishiga o'z xalqi, uning tarixi va kelajagi, istiqboldagi orzu-umidlarini his etishga, amaliy faoliyatda esa yuksak axloqiy ideallarni asos qilib olishga yordam beradi. Shuning uchun ham uni to'plash, o'rganish va nashr etish hamisha dolzarb vazifa bo'lib kelgan. Bu ulkan boylikning asosiy tarkibiy qismlaridan birini xalq dostonlari, jumladan, "Go'ro'g'li" turkumi dostonlari tashkil etadi.

Bu dostonlar o'zbek, qoraqalpoq, qozoq, turkman, tojik, ozarbayjon, turk, arman, gruzin va kurd xalqlari epik ijodiyotida o'ziga xos turkumlarni tashkil etadi. Go'ro'g'li Afg'oniston o'zbeklari, Eron ozarbayjonlari, Sibir tatarlari, Bulg'or turklari, Stavropol turkmanlarining ham sevimli epik qahramonlaridan biridir. Bunday keng hududda, asosan turkiy elatlar va qisman turkiy bo'lmagan xalqlar orasida juda keng miqyosda tarqalgan, turkumlashishning barcha xillarini o'z ichiga olgan bunday ko'p tarmoqli epik asarni dunyo folklorshunosligi deyarli bilmaydi. Turkumning ayrim lavhalari O'rta Osiyo (Buxoro) arablaridan ham yozib olingan.

Bu hikoyalarda xalq og‘zaki ijodi bo‘yoqlaridagi real tarix yotadi. Eron shohlari yoki turk sultoniga tobe bo‘lgan yarim mustaqil podsholiklardagi turli xil saroy voqealari, hukmdorlar yashagan savdo va hunarmandchilik shaharlaridagi hayot, katta karvon yo‘llaridagi janglar ozarbayjon versiyasining tarixiy asoslari hisoblanadi. Bu versiyaga ko‘ra, Go‘ro‘g‘li Eron shohi Abbos I ning (1585–1628) zamondoshi qilib ko‘rsatiladi. Chindan ham, arman tarixchisi Arakel Tavriziyning ko‘rsatishicha, shoh Abbos va turk sultoniga qarshi qo‘zg‘olon ko‘targanlar boshliqlaridan birining ismi Go‘ro‘g‘li bo‘lgan.

Yaratilganligi uzoq davrlarga borib taqaladigan, xalqimiz hayotining ma‘lum bir davrini o‘zida aks ettirib kelgan “Ravshan” dostoni ham ota-bobolarimiz merosi sifatida ko‘plab tarixiy atamalarni bizgacha yetkazib kelgan. Bu o‘sha davr voqeligini aks ettirish va doston tilini boyitishga hissa qo‘shgan, deb hisoblaymiz. Dostonda qo‘llanilgan tarixiy so‘zlar semantik xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Xalqning ma‘lum bir tarixiy voqealarini tasvirlashda o‘sha davrga xos narsa va hodisa nomlarining asarda qo‘llanilishi tabiiydir [3].

O‘zbek xalq dostonlari tili o‘z tarkibida xalq tilining barcha davrlari xususiyatlarini saqlab kelayotganligi, tilining boyligi bilan boshqa xalqlar og‘zaki ijodi namunalaridan katta farq qiladi. Chunki xalq dostonlarining yaratilishi xalqimizning o‘tmish tarixi va hayoti bilan chambarchas bog‘liqdir. Sababi ular tildan tilga, davrdan davrga o‘tish jarayonida xalq til va madaniyatida bo‘lib kelgan barcha o‘zgarishlarni o‘zida aks ettirib kelgan. Dostonlarda o‘tmish hayoti tasvirlanar ekan, ularning tilida o‘zbek urug‘ va elatlari madaniyatidagi ko‘plab o‘zgarishlar, o‘sish va inqirozlar o‘z aksini topib kelgan. Hozirgi kunda xalq dostonlari tilida qo‘llangan ayrim atamalar, so‘zlar va grammatik formalar qo‘llanilish nuqtayi nazaridan eskirgan bo‘lib, o‘tmish voqeligini aks ettirishga qaratilganidir. Xalq dostonlari ota-bobolarimiz tomonidan juda qadimlarda yaratilgan. Og‘izdan og‘izga o‘tib kelayotgan bebaho ijod namunasi sifatida ular o‘z tarkibida xalq madaniyati va tilining noyob ko‘rinishlarini saqlab kelmoqda [4].

Og‘zaki ijod namunasi bo‘lgan dostonlar ko‘plab variantlarga egaligi — masalan, bugunga qadar “Alpomish” dostonining 50 ga yaqin, “Go‘ro‘g‘li” turkumidagi dostonlarning yuzga yaqin variantlari yozib olingani — jamoaviyligi va an‘anaviyligi bilan yozma adabiyot namunasi bo‘lgan dostonlardan ajralib turadi. Xalq og‘zaki ijodining eng yuksak namunasi bo‘lgan dostonlar og‘zaki o‘zlashtiriladi, og‘zaki ijro etiladi va og‘zaki tarzda meros qoldiriladi [5].

Akademik T. Mirzayev folklorning asosiy xususiyatlari haqida to‘xtalar ekan, quyidagilarni qayd etadi: “Folklorning asosiy xususiyati ijodiy jarayon — yaratuvchilik va ijrochilik jarayonining og‘zakiligi hamda unga ko‘pchilikning ishtiroki (jamoaviylik xarakteriga ega bo‘lishi) bilan belgilanadi. Uning an‘anaviylik, o‘zgaruvchanlik, variantlilik, ommaviylik, anonimlik (muallifining noma‘lumligi) kabi ko‘pdan ko‘p belgilari folklorga xos ijodiy jarayonning ana shu bosh xususiyati doirasida namoyon bo‘ladi” [6].

Xalq dostonlarini o‘rganish tilshunoslikda bir necha jihatdan ahamiyatlidir:

1. **Til va leksika:** dostonlar tilni boyitadi, yangi so‘zlar va ifodalarni kiritadi. Bu, o‘z navbatida, tilning rivojlanishiga yordam beradi.
2. **Madaniyat va an‘ana:** dostonlar xalqning madaniy merosini, urf-odatlarini va qadriyatlarini aks ettiradi, bu esa tilshunoslik uchun muhim ma‘lumot manbai bo‘ladi.
3. **Tarixiy kontekst:** xalq dostonlari tarixiy voqealar va shaxslar haqida ma‘lumot beradi, bu esa tilning tarixi va rivojlanishini o‘rganishda yordam beradi.
4. **Estetik va badiiy jihatlar:** dostonlarning badiiy uslubi va strukturasi tilshunoslik nazariyalarini chuqurroq anglashga yordam beradi.
5. **Ijtimoiy tafakkur:** xalq dostonlari ijtimoiy muammolarni, hissiyotlarni va insoniy tajribalarni yoritadi, bu esa til va kommunikatsiyaning ijtimoiy rolini tushunishga yordam beradi.

Yuqoridagilardan ham ko‘rinib turibdiki, xalq dostonlarida qo‘llanilgan so‘z va atamalar turli qatlamlarga taalluqliligi bilan ham, turli xil madaniyatlarga bog‘liqligi bilan ham o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Ularni leksik va tarixiy tomonlardan tahlil qilish mahalliy jamiyatlarning

madaniyatini o‘rganishda muhim oydinlik kiritishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. *Dialektologiya metodologiyasi*: monografiya. — Toshkent: Innovatsiya–Ziyo, 2020. — 82 b.
2. Sharipova M. B., Shokirova N. Z. Q. “Alpomish” dostoni — badiiy barkamol asar // *Scientific Progress*. — 2021. — Vol. 2, No. 7. — P. 1145–1148.
3. *O‘zbek xalq og‘zaki ijodi*. “Ravshan” dostonida badiiy fonetika elementlari. — Toshkent, 1987. — 24 b.
4. Doniyorov X. *Qipchoq dialektlarining leksikasi*. — Toshkent: Fan, 1969.
5. *Go‘ro‘g‘lining tug‘ilishi*. — Toshkent, 1967.
6. Sobirova M. The role of the family in the development of the integration process in science and education // *A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal*. — 2020. — P. 1161–1166. — URL: <https://journalnx.com/papers/20151362-the-integration-process.pdf>